

Articles

El budisme ara i aquí: Espanya va camí del nirvana?

Buddhism here and now: is Spain on the Nirvana trail?

Liliana Arroyo Moliner

Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions. Universitat de Barcelona

Correspondència: Liliana Arroyo Moliner. Departament de Sociologia i Anàlisi de les Organitzacions. Facultat d'Economia i Empresa, Torre 4. Universitat de Barcelona. Avinguda Diagonal, 690, 08034 Barcelona.
Tel.: 00 - 34 - 934 021 804. Fax: 00 - 34 - 934 021 804. A/e: Liliana.arroyo@ub.edu.

Data de recepció de l'article: gener 2012

Data d'acceptació de l'article: abril 2012

Resum

Des dels anys seixanta, any rere any augmenta el nombre de simpatitzants budistes arreu d'Europa. El cas espanyol roman, a dia d'avui, poc estudiat i es desconeix l'abast que estan tenint les idees budistes a la nostra societat. En aquest article es pretén veure quins col·lectius estan adoptant alguns dels valors característics del budisme a Occident, com el nirvana, la reencarnació, el karma i l'enfocament no teista de la religió (Prebish i Keown, 2010). Aquest estudi és una primera aproximació al possible camp d'expansió de la cosmovisió budista a l'Estat espanyol.

Es fan servir principalment dues avingudes: d'una banda, es contrasta el perfil socioeconòmic descrit en la bibliografia (en què s'afirma que les persones que s'interessen pel budisme són de classe mitjana, amb estudis universitaris i d'esquerres). De l'altra, es té en compte el perfil religiós dels enquestats, definit a partir del nivell de pràctica pública i privada i el grau de secularització respecte de les institucions religioses. Per a examinar aquesta qüestió, s'utilitzaran les dades de l'enquesta «2008 Religion III» (de l'International Social Survey Program, ISSP), i se seleccionaran únicament els enquestats espanyols.

Els principals resultats, obtinguts a través de procediments de regressió múltiple, posen de manifest que l'adopció dels valors budistes és de caire elitista (persones de classe mitjana i alta amb un nivell educatiu elevat) i que les persones que més s'acosten a aquesta forma budista d'entendre el món són els qui rebutgen les institucions eclesiàstiques vigents.

Paraules clau: budisme, classe social, religió, valors, distinció.

Abstract

Since the 1960s, the number of sympathisers and converts to Buddhism in Europe has grown steadily year on year. Spain is not an exception, although little is known about this phenomenon. The purpose of this article is to describe the sectors of society that are adopting characteristic Buddhist values, such as nirvana, reincarnation, karma and the belief in a high instead of a personal God (Prebish & Keown, 2010). This study is a preliminary approach to the possible expansion of Buddhist philosophy in Spain.

In doing so, two avenues are explored: on the one hand, the profile that is widely accepted in the literature on the subject that states that people interested in Buddhism in Western contexts are well-educated, with middle-class backgrounds and left-wing political

views. On the other, the religious profile of those surveyed is taken into account, defined by the level of public and private practice of religion, in addition to the degree of secularisation with respect to religious institutions. In order to study this issue for the Spanish case, data from the survey «2008 Religion III» (provided by the International Social Survey Program, ISSP) is used.

The main findings, obtained via multiple regression procedures, highlight that the adoption of Buddhist values is often marked by elitist characteristics in as much as it attracts middle- to upper-class individuals who are well-educated. In general, people who align themselves with Buddhist philosophy also reject traditional religious institutions.

Keywords: Buddhism, social class, religion, values, distinction.

1. Introducció

Atès l'interès creixent pel budisme a Occident, en general, i a Espanya, en particular, aquest article s'encamina a entendre quins són els perfils i les audiències que s'aproximen a una forma budista d'entendre el món. És un terreny escassament explorat, ja que fins ara la bibliografia s'ha centrat a explicar l'arribada i la introducció del budisme en contextos més enllà de l'asiàtic (Prebish i Baumann, 2002). Per fer-ho, es tenen en compte essencialment dues problemàtiques: d'una banda, la perspectiva de classe (en sentit ampli). En la bibliografia apareix constantment com a eix fonamental d'un perfil determinat de «budista» (Coleman, 2002) i es procurarà veure en quina mesura aquest perfil es compleix també en el cas espanyol. De l'altra, es considera el perfil religiós atenent les noves formes de religiositat, afiliació i pràctica que conviuen i es reinventen a Europa.

Cal destacar que el context actual globalitzat i interconnectat fa també molt més fàcil l'acostament i la trobada entre «Orient» i «Occident» (McMahan, 2008; Campbell, 1999). Un encontre interromput que comença amb els missionaris al Japó, continua amb els exiliats de la Segona Guerra Mundial molts anys més tard, i comença a consolidar-se a Europa a partir de l'expulsió de més de 70.000 habitants del Tibet als anys cinquanta (Webb, 1998). Sorgeix a partir d'aquí un interès ferm per les idees provinents de la part oriental del planeta (sobretot en temes d'espiritualitat i valors), impuls conegut com a *East-meets-West Spirituality* (Wilson, 2008). Però no és només l'esfera religiosa que s'impregna del budisme i les seves idees, sinó que el panorama cultural està també nodrit de nocions orientals (King, 1999). Sobretot el budisme, el ioga i la meditació han tingut una benvinguda especial entre les audiències dels països industrialitzats i moderns (Pond, 2003).

El budisme com a cosmovisió arrela a Espanya de manera notòria a finals dels anys setanta (pràcticament una dècada més tard que a la resta d'Europa), fins al punt que actualment forma part de les minories religioses d'Espanya. Gaudeix del reconeixement com a confessió minoritària «d'arrelament notori» des l'any 2007, fet que permet començar a parlar de la seva institucionalització (Díez de Velasco, 2009, p. 190). Val a dir que la majoria dels «budistes» no formen part de comunitats migrades que actualment visquin a Espanya, sinó que la pressió demogràfica no és un element important en aquest cas. És, per tant, un fenomen que té a veure amb l'adopció de valors nous i fins i tot amb conversions d'espanyols al budisme. Així, doncs, al llarg de l'article les unitats d'anàlisi són els individus residents a Espanya que no han nascut al continent asiàtic (lloc originari del budisme). La característica essencial d'aquests conversos (simpatitzants o interessats, segons el grau de compromís amb la pràctica i la doctrina) és que no practiquen el budisme per herència, sinó que trien creure, conèixer o practicar el budisme (Philips i Aarons, 2007, p. 329-330).

En aquest article es pretén veure, en el cas espanyol, quins col·lectius estan adoptant alguns dels valors característics del budisme a Occident, com el nirvana, la reencarnació, el karma i el fet de no creure en un Déu extern, sinó més aviat en una energia o força superior d'existència (Prebish i Keown, 2010). Les primeres hipòtesis que es plantegen relacionen posició social i proximitat als valors budistes. En la segona aproximació, s'examina el mateix concepte de *proximitat als valors*

budistes segons la freqüència de pràctica religiosa (tant pública com privada), i segons el grau de secularització institucional dels individus enquestats.

Els principals resultats són que l'adopció dels valors budistes és de caire elitista (persones de classe mitjana i alta amb un nivell educatiu elevat), i es posa també de manifest que les persones que més s'acosten a aquesta forma budista d'entendre el món són les qui rebutgen les institucions eclesiàstiques vigents.

1.1. BUDISME PER A NOVELLS

Sense entrar gaire a fons en la concepció complexa d'aquesta tradició mil·lenària, es presenten breument cinc nocions bàsiques que ajudaran a poder entendre els models que s'apliquen i a interpretar-ne els resultats. En primer lloc, convé destacar que el budisme és una religió no teista. És a dir, no es basa en un ésser suprem (Déu personal), sinó més aviat en una mirada cap a l'interior i una forma de concebre l'Univers, que no requereixen la intervenció d'una agència divina (Sharot, 2001, p. 8). Això ha conduït a molts debats sobre si considerar-lo una religió o més aviat una filosofia (Estruch *et al.*, 2007). De fet, té un component d'estil de vida molt vinculat a l'esforç personal, ja que l'iniciador, Buda, es va adonar que la vida era patiment i va voler buscar una fórmula d'escapar-se'n. La història dels inicis narra l'esforç d'un príncep que vol entendre la vertadera essència de la vida i d'un món on la malaltia, la vellesa i la mort provoquen malestar (Harvey, 1998). Així, doncs, l'objectiu que cal assolir és el nirvana (segona noció bàsica), un estadi de felicitat i comprensió completes, en què la ment veu clarament la vertadera essència de totes les coses. És un estadi de llum i claredat. Arribar a la il·luminació o no depèn de l'individu i de la seva disciplina únicament. Tots els éssers tenen la llavor de la il·luminació en el seu interior (tercer concepte): només cal que en prenguin consciència i s'esforcin per aconseguir aquest estadi d'alliberament. El mateix alliberament que pot trencar el cicle de les reencarnacions (quart concepte). Els individus no il·luminats es reencarnen successivament en diversos cossos i poden viure milers de vides fins que assoleixen el «gran despertament». La llei o el mecanisme que regulen i seleccionen les vides dels reencarnats és el karma (i no el destí, cinquè concepte). La llei del karma es basa en l'acumulació de mèrits: els bons mèrits generen bon karma (i es premia, durant la mateixa vida i en la vida següent), i viceversa. Finalment, és interessant entendre que en el context modern i occidental, especialment, aquesta idea s'ha racionalitzat fins al punt de veure-la com una llei de causa i efecte, en què l'individu és l'apoderat de la seva pròpia vida i són les accions que duu a terme les que tenen impacte i modelen el futur (López, 2002).

1.2. ELS BUDDHIST STUDIES

És la disciplina acadèmica que té per objecte d'estudi el budisme (Shannon, 2010). És una disciplina moderna i nascuda als Estats Units, on la principal problemàtica se centra en la translació del budisme que irromp amb força a partir dels anys seixanta a contextos nous: països moderns industrialitzats d'Europa i d'Amèrica del Nord (Harvey, 1998; Yandell i Netland, 2009; Lenoir, 2000). El debats principals són la identificació de les comunitats establertes (Morreale, 1988), les seves característiques (Fields, 1992; Prebish i Tanaka, 1998) i les estratègies d'adaptació, amb les innovacions, aculturacions i redefinicions identitàries que això comporta, tant per al nou producte com per a la cultura de recepció (Batchelor, 1994; Baumann, 1997). El context cultural en què s'instal·la és el resultat de societats industrialitzades i modernes que han superat l'etapa materialista i que pateixen

1. Per a més informació sobre la vida de Buda i la història del desenvolupament del budisme, vegeu Harvey (1998) o Prebish i Keown (2010).

un canvi de valors clau: deixant enrere els valors de supervivència i passant als valors d'autexpressió (Inglehart, 1997), o, dit d'una altra manera, valors d'autorealització. En aquest marc, la felicitat i el creixement personal es converteixen en objectius primordials en les agendes dels móns occidentals i és això el que ofereix el budisme en la majoria de casos del procés d'adaptació. Resulta fàcil pensar que si el budisme té a veure amb una certa situació de benestar material, hi hagi doncs un interès desigual segons les posicions ocupades en l'estructura social. De fet, el perfil de budistes que es descriu generalment en la bibliografia respon principalment a persones de classe mitjana, amb estudis universitaris i ideològicament progressistes o d'esquerres (Coleman, 1999; Coleman, 2002; Prebish i Keown, 2010; Possamai, 2000; Seager, 2000).

Es parla d'interès i no ben bé de conversió o afiliació, perquè malgrat que el panorama cultural i l'imaginari social estan impregnats de gran quantitat de valors budistes i orientals, la definició de la pertinença o no al budisme és molt ambivalent. La flexibilitat esmentada i el tipus de concepció de la religió com a mercat² fan que les possibilitats que aquells que no són budistes de naixement s'acostin i s'afiliïn al budisme siguin àmpliament diverses. L'escala de compromís varia des de l'interessat que llegeix llibres, el simpatitzant i el practicant laic fins a situacions de cessió i ruptura amb la trajectòria vital i la conversió a monjo (Tweed, 2002). Així, doncs, mesurar l'afiliació al budisme és molt poc fiable actualment per dos motius: *a*) perquè és encara un procés molt embrionari en què moltes persones, malgrat considerar-se budistes, no ho respondran com a tret fonamental de la seva identitat religiosa en una enquesta, i *b*) perquè l'afiliació al budisme permet maneres de vincular-s'hi, moltes de les quals no encaixen amb la idea de l'assistència setmanal a un ofici.

1.3. LA SITUACIÓ RELIGIOSA ACTUAL

L'esfera religiosa pràcticament a escala global ha patit grans canvis també en les darreres quatre dècades. Són diferents processos simultanis en diverses direccions que expliquen el paisatge religiós modern. En primer lloc, així com es pensava que la modernització comportaria la secularització i la religió deixaria de ser necessària, el fervor religiós actual desmenteix aquesta tesi (Berger, 2001). Més aviat, la secularització ha afectat essencialment el vessant institucional de la religió (les estructures, les organitzacions, la jerarquia eclesiàstica) (Tormos i Arroyo, 2010) de manera desigual segons si es parla d'Europa o dels Estats Units (Norris i Inglehart, 1997). En aquesta pèrdua de sentit o d'importància de la part institucional de la religió, es genera una sensació de desencantament amb la religió vigent que la bibliografia associa a una necessitat posterior d'explorar altres cosmovisions, principalment provinents del continent asiàtic (Philips, 2007; Heelas, 1996; Possamai, 2000). Aquest és un primer element que cal tenir en compte de cara a l'anàlisi dels perfils religiosos. En quina mesura són els «desencantats» els qui s'acosten al budisme o n'adopten els valors?

En segon lloc, la religió, i més concretament, el fet religiós (Giorgi, 1992, p. 639),³ ha tendit a individualitzar-se i privatitzar-se (Casanova, 1994; Hervieu-Leger, 2003; Flere i Kiribis, 2009). Des d'ara, la connexió amb allò diví forma part d'una resposta particular, diferent de les estructures prèviament existents (Heelas, 1996; Heelas i Woodhead, 2005). El concepte subjacent i clau és la *sacralització del jo*: ubicar la divinitat en un espai interior, en lloc de creure en un Déu personal i poderós (Heelas, 1996; Houtman i Aupers, 2008; Nicolet i Tresch, 2008). Es considerarà aleshores la freqüència de pràctica com a vessant individual de l'impuls religiós i la tradicional assistència a missa, com a forma pública de pràctica.

Les idees fins ara presentades condueixen a la cerca i el descobriment, vinculats a un factor de «tria» personal. De la mateixa manera que en d'altres processos de la modernitat (McMahan, 2008), hi ha un element reflexiu en tot això: i és que l'individu queda alliberat del pes de la tradició

2. S'estudiarà més extensament en l'apartat 1.3.

3. Giorgi concep el fet religiós, «allò religiós», com un element previ, connectat a l'arrel humana del transcendent.

i té la possibilitat de construir-se la seva pròpia creença a mida (Beck, Guiddens i Lash, 1997). Un altre procés simultani és la capacitat de triar no només a quina religió es vol pertànyer, sinó quins aspectes es manllevan d'una o diverses religions. Així neixen les religions *pick'n'mix* (Hamilton, 2000) i *patchwork* (Wuthnow, 2003), que posen l'èmfasi en la compartimentalització de les doctrines religioses, en què es fa possible triar una porció per a una finalitat determinada sense tenir en compte altres aspectes. Totes aquestes teories traslladen la religió a l'escenari mercantil, regit per la llei de l'oferta i la demanda, en què es venen religions «a la carta» (Possamai, 2003). Neix la idea de «supermercat religiós» (Lyon, 2002), acompanyada d'una extensa bibliografia sobre l'oferta religiosa i la seva mercantilització (Stark, 2001; Stark i Finke, 2000). Aquesta nova posició de l'individu com a centre de decisions fa necessari tenir en compte quins aspectes de la religió li fan augmentar la percepció de domini de la pròpia existència. En aquest sentit, és important la relació que hi ha entre practicar la meditació (element fonamental del budisme modern) (McMahan, 2008) i percebre la capacitat de control sobre la pròpia vida (Liu, 2009, p. 774).

2. Metodologia

L'article té com a objectiu principal veure quins factors expliquen la proximitat als valors que caracteritzen la introducció del budisme a Occident. Tenint en compte els valors de creença en el nirvana, la reencarnació i el karma, juntament amb el fet de creure en la capacitat d'incidir en el curs de la pròpia vida, es pretén veure si els col·lectius de simpatitzants descrits per la bibliografia basada en països europeus es repeteixen en el cas espanyol. Com a objectius específics i com a hipòtesis, s'estableixen dos grans blocs: les hipòtesis relacionades amb l'estatus socioeconòmic i les que tenen a veure amb el perfil religiós de l'enquestat.

D'una banda, s'estableix que la proximitat als valors budistes estarà influïda per l'estatus socioeconòmic. Així, doncs, la hipòtesi 1 planteja que com més es compleixi el perfil descrit en la bibliografia (ser d'esquerres, pertànyer a la classe mitjana i tenir estudis universitaris), més proper serà als valors budistes. En aquesta mateixa direcció, el fet de tenir un alt nivell d'ingressos també propiciarà la identificació del subjecte amb el conjunt de valors establerts (hipòtesi 2).⁴

De l'altra, es vol explorar quins perfils religiosos tenen els qui adopten aquests valors; definim *perfil religiós* a partir de tres elements: *a*) el nivell de pràctica pública (freqüència d'assistència a misses); *b*) el nivell de pràctica privada (freqüència de pregària, oració), i *c*) la secularització o no de l'individu en termes de confiança en les institucions religioses i la quantitat de poder que els atorga (pres com a indicador conjunt i com a dues variables per separat). D'aquí emanen les hipòtesis 3, 4 i 5. La hipòtesi 3 planteja que com més freqüència de pràctica individual, més proximitat als valors budistes. La hipòtesi 4 estableix que com més elevada sigui la freqüència d'assistència a missa i altres serveis religiosos, més llunyana serà la concepció de la cosmovisió budista. En darrera instància, dins del bloc religiós, s'emmarca la hipòtesi 5: un grau de secularització elevat (és a dir, poca confiança en l'Església i considerar que té massa poder), es correspondrà amb una proximitat més gran als valors budistes. És a dir, en aquest apartat es planteja que el vincle amb el vessant privat de la religió tindrà més pes en la proximitat als valors budistes, que no pas la desafecció amb les institucions religioses i tot el que concerneix la cara més pública de la religió actualment.⁵

Finalment, es faran servir com a variables de control gènere, edat, estat civil, grau de felicitat de l'enquestat i haver viscut en diferents països (com a mesura d'individu globalitzat, tal com Wuthnow i Cadge, 2004, fan servir la variable «haver viatjat fora dels Estats Units d'Amèrica (EUA)».⁶

4. Es poden consultar les freqüències de les variables incloses en les hipòtesis 1 i 2 en la [taula 2](#).

5. Es poden consultar les freqüències de les variables incloses en les hipòtesis 3, 4 i 5 en la [taula 3](#).

6. Es poden consultar les freqüències de les variables de control en la [taula 1](#).

TAULA 1. Distribució de freqüències de les variables de control utilitzades

<i>Variable</i>	<i>Percentatge</i>
<i>Edat*</i>	
De 18 a 25 anys	10,1
De 26 a 45 anys	38,7
De 46 a 65 anys	31,4
Més de 65 anys	19,8
<i>Gènere</i>	
Home	49,7
Dona	50,3
<i>Estat civil</i>	
Casat/ada	60,3
Vidu/vídua	8,5
Separat/ada o divorciat/ada	5,2
Solter/a	25,9
<i>Globalització</i>	
Ha viscut en països diferents	15,2
Ha viscut en diferents llocs del mateix país	33,8
Ha viscut en diferents barris del mateix lloc	24,2
Ha viscut sempre al mateix lloc	26,8
<i>Grau de felicitat</i>	
Molt feliç	20,8
Força feliç	65,3
No gaire feliç	12,1
Gens feliç	1,9

N = 2.370

FONT: *ISSP III Religion 2008*.

* La variable edat es presenta agrupada en quatre categories per poder mostrar la distribució de freqüències. No obstant això, per a l'anàlisi s'ha fer servir la variable original que és contínua (de 18 a 98 o més anys).

Per tal de contrastar les hipòtesis, s'han escollit les dades de l'enquesta «2008 Religion III»,⁷ ja que es tracta de les dades agregades més recents i exhaustives existents per a l'Estat espanyol sobre creences religioses i denominacions religioses. La mostra per a l'Estat espanyol és de 2.370 enquestes i la majoria de variables o bé són contínues, o bé poden tractar-se com a tals, fet que facilita l'anàlisi estadística amb tècniques avançades.

7. Les dades es poden consultar a <http://zacam.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacam.gesis.org/obj/fStudy/ZA4950>.

TAULA 2. Distribució de freqüències de les variables independents utilitzades per a hipòtesis 1 i 2

<i>Variable</i>	<i>Percentatge</i>
<i>Classe*</i>	
Classe treballadora	11,8
Classe baixa	16,1
Classe mitjana	62
Classe alta	10,1
<i>Nivell educatiu</i>	
Sense estudis	10,3
Nivell d'estudis baix	44,5
Nivell d'estudis mitjà	26,5
Estudis universitaris	18,7
<i>Ideologia política</i>	
Extrema esquerra	8,3
Esquerra, centreesquerra	34,7
Centre	41,7
Dreta, centredreta	13,2
Ultradreta	2,1
<i>Nivell d'ingressos**</i>	
<i>Guany mensual individual</i>	
Sense ingressos	13,6
Fins a 600 €	20,1
Entre 601 i 1.200 €	38,9
Entre 1.201 i 3.000 €	21,6
Entre 3.001 i 4.500 €	3,1
Més de 4.500 €	2,7
<i>Ingressos mensuals de la llar</i>	
Fins a 600 €	7,1
Entre 601 i 1.200 €	15,5
Entre 1.201 i 3.000 €	52,5
Entre 3.001 i 4.500 €	8,1
Més de 4.500 €	16,8

N = 2.370

FONT: ISSP III Religion 2008.

* Originalment la variable és contínua, i els entrevistats se situen en una escala de l'1 al 10, en què l'1 és el punt més baix i el 10 el punt més alt. Aquí s'ha recodificat de la manera següent: classe baixa (de l'1 al 3); classe treballadora (4 i 5); classe mitjana (del 6 al 8); classe alta (9 i 10).

** Les dues variables són contínues, però aquí es presenta una escala orientativa per poder mostrar la distribució de freqüències.

TAULA 3. Distribució de freqüències de les variables independents utilitzades per a hipòtesis 3, 4 i 5

<i>Variable</i>	<i>Percentatge</i>
<i>Denominació religiosa</i>	
Sense religió	21,5
Catòlica	75,1
Protestant	0,1
Baptista	0,1
Testimonis de Jehovà	0,4
Altres grups cristians	1,2
Islàmica	1,3
Budista	0,1
Altres religions	0,2
<i>Freqüència de pràctica privada (pregària)</i>	
Mai	35,6
Menys d'una vegada l'any	4,1
Una o dues vegades l'any	3,6
Diverses vegades l'any	10,1
Mensualment	4,4
Dues o tres vegades el mes	4,4
Quasi cada setmana	4,7
Setmanalment	4,8
Diverses vegades la setmana	6,6
Una vegada el dia	15,3
<i>Nivell de pràctica pública (assistència a missa)</i>	
Mai	25,5
Menys d'una vegada l'any	10,5
Una o dues vegades l'any	5,7
Diverses vegades l'any	22,7
Mensualment	8,1
Dues o tres vegades el mes	7,5
Setmanalment	16,2
Diverses vegades la setmana	3,8
<i>Vessant institucional de la religió</i>	
<i>Confiança en l'Església</i>	
Confiança total	8,9
Força confiança	19,5
Una mica de confiança	26,8

<i>Variable</i>	<i>Percentatge</i>
Molt poca confiança	22
Cap confiança	22,8
<i>Poder de l'Església</i>	
Té massa poder	9,9
Té força poder	44,2
Té el poder que li pertoca	34,3
Poc poder	8,3
Massa poder	3,2
<i>Valors escatològics i creences</i>	
<i>Creure en la reencarnació</i>	
Totalment	7,8
Probablement	14,5
Probablement no	21
Definitivament no	56,7
<i>Creure en el nirvana</i>	
Totalment	3,5
Probablement	11,7
Probablement no	19,8
Definitivament no	64,9
<i>Les persones poden fer poc per canviar les seves vides</i>	
Totalment d'acord	5,2
D'acord	15,9
Ni d'acord ni en desacord	12,2
En desacord	41,9
Totalment en desacord	24,7
<i>Idea més semblant a Déu de l'enquestat</i>	
No creu en Déu	9,7
No sap/creu si hi ha un Déu	10,3
No creu en un Déu personificat, però sí en una energia superior	11,9
Creu en Déu segons el moment	20,3
Sap que Déu existeix i no en té cap dubte	39,2

N = 2.370

Font: ISSP III Religion 2008.

A continuació, es presenta el model d'anàlisi i l'especificació de les variables escollides.⁸ Conceptualment, hi ha tres constructes fonamentals que s'han considerat de cara a una anàlisi acurada. El primer concepte important és la *proximitat als valors budistes*. No interessa tant qui es defineix com a budista —situació molt minoritària ateses les característiques de pertinença al budisme en contextos moderns, exposats al marc teòric—, sinó en quina mesura es creu en una combinació d'elements associats al budisme. S'han utilitzat variables que responen a tres raons diferents. En primer lloc, les creences en el «nirvana» (objectiu veritable de tot budista) i la «reencarnació»,⁹ dos dels aspectes destacats. Estan també lligats amb un tercer, la idea de karma, mesurada a partir del grau d'acord amb la idea que «les persones poden fer alguna cosa per actuar sobre les seves vides».¹⁰ Finalment, i amb l'objectiu de captar l'essència no teista del budisme, s'ha inclòs també la categoria de «no creure en un Déu personal, sinó més aviat en una força superior». Amb la suma d'aquestes quatre variables, s'obté l'índex de proximitat als valors budistes¹¹ que serà la variable dependent dels models d'anàlisi que es presentaran en l'apartat següent.¹²

En segon lloc, s'ha creat el constructe «indicador de classe - perfil budista», que es correspon essencialment amb el perfil descrit en la bibliografia exposada. Les variables incloses són: auto-percepció de la posició ocupada en l'escala, el nivell educatiu i la ideologia política. L'índex resultant és la combinació de ser de classe mitjana, tenir estudis universitaris i ser d'esquerres. Paral·lelament, s'han creat set constructes més a partir de diferents combinacions de les tres variables especificades, per tal de veure en quina mesura altres combinacions poden explicar o no el fet de ser pròxim al budisme.¹³

En tercer lloc, s'ha creat un indicador que posa en relació la confiança en les institucions eclesiàstiques i el poder que es considera que aquestes tenen. És una manera sintètica de mesurar la secularització, en el sentit que aquí es pren, és a dir: com a mesura de la desinstitucionalització de l'esfera religiosa.

3. Resultats i discussió

El primer element que cal tenir en compte és el percentatge de persones que es declaren budistes a Espanya l'any 2008: el 0,1% (taula 3). En canvi, si es para atenció a l'indicador construït de «proximitat als valors budistes», el percentatge de persones que són entre properes i molt properes a la cosmovisió budista és de més d'un 6% (comparteixen com a mínim tres de les quatre característiques escollides) (taula 4).

D'aquí en endavant, l'anàlisi de resultats es basa en l'elaboració de regressions lineals múltiples per a poder afinar en termes de causalitat i d'intensitat de l'impacte de les variables independents sobre la dependent. S'hi inclouen les variables contínues i també les categòriques, convertides en binàries (*dummies*).

L'anàlisi s'inicia, doncs, en el model 0 de la taula 6, i s'observa que en la regressió lineal múltiple s'han pogut incloure les cinc variables de control. La variable gènere no té gaire impacte, igual que la felicitat. En canvi, l'edat sí que té impacte i cal esperar que les persones joves siguin més properes

8. La distribució de freqüències de totes les variables que es fan servir en l'anàlisi es poden consultar en les taules 1, 2 i 3.

9. Originàriament, la reencarnació és un concepte hinduista, però, amb l'arribada del budisme a nous contextos llunyans al continent asiàtic, s'incorpora aquesta noció com a budista.

10. La pregunta està formulada com a afirmació: «les persones poden fer poc per canviar les seves vides» i les respostes són una escala del grau d'acord. En aquest article es prenen els casos que estan en desacord amb la poca capacitat d'intervenció, i que, per tant, creuen que sí s'hi pot fer alguna cosa.

11. Es pot consultar la distribució de freqüències de la variable resultant en la taula 4.

12. Es poden consultar els valors que s'han pres concretament de cada variable en la taula 5.

13. Es poden consultar les diferents composicions en la taula 4.

TAULA 4. Índexs construïts i variables obtingudes

<i>Indicador</i>	<i>Combinació de variables</i>	<i>Percentatge</i>
<i>Proximitat als valors budistes (escala de 0 a 4)</i>		
Gens proper a valors budistes		23,8
Poc proper a valors budistes		53,3
Proper a valors budistes		16,6
Bastant proper a valors budistes		5,7
Totalment proper a valors budistes		0,6
<i>Variables i categories utilitzades per a la construcció de l'indicador</i>		
Creure en el nirvana (totalment + probablement = 1)		10,1
Creure en la reencarnació (totalment + probablement = 1)		19,1
Creure en un ésser superior (sí = 1; resta = 0)		11,8
Les persones poden fer poc per canviar la seva vida (en desacord + totalment en desacord = 1; resta = 0)		64,4

N = 2.370

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades ISSP III Religion 2008.

TAULA 5. Distribució de freqüències de variable dependent utilitzada en totes les hipòtesis

<i>Variable</i>	<i>Percentatge</i>
<i>Ind_Class</i>	<i>Combinació de: ser d'esquerres, classe social mitjana i tenir estudis universitaris</i>
No complir gens el perfil	46,4
Complir poc el perfil	34,8
Complir força el perfil	14,9
Complir el perfil totalment	3,9
<i>Variables</i>	<i>Combinacions</i>
Ind_Class A	Ser de dretes, classe mitjana i estudis universitaris
Ind_Class B	Ser d'esquerres, classe alta i estudis universitaris
Ind_Class C	Ser de dretes, classe alta i estudis universitaris
Ind_Class D	Ser d'esquerres, classe baixa i estudis primaris
Ind_Class E	Ser de dretes, classe baixa i estudis primaris
Ind_Class F	Ser d'esquerres, classe treballadora i sense estudis
Ind_Class G	Ser de dretes, classe treballadora i sense estudis

N = 2.370

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades ISSP III Religion 2008.

al budisme que les persones grans. El fet d'estar casat marca una tendència d'impacte negatiu, és a dir, caldria esperar que el fet d'estar casat allunyés dels valors budistes (tot i que l'impacte és petit). La darrera variable de control té un impacte positiu inferior, poc apreciable, però la tendència que s'apunta és que com més visió global i en més ciutats hagi viscut l'individu, més proper serà als valors budistes.

TAULA 6. Models de regressió múltiple amb «proximitat als valors budistes» com a variable dependent i constructe «perfil religiós» (coef. estandarditzats)

	M0	M1a	M1b	M2a	M2b	M3a	M3b	M4a	M4b
Gènere (home)	-0,002	-0,023	-0,046	-0,023	-0,046	-0,025	-0,045	-0,025	-0,044
Edat	-0,207**	-0,184**	-0,162**	-0,191**	-0,167**	-0,178**	-0,163**	-0,189**	-0,171**
Haver viscut en diferents països	0,041*	0,024	0,024	0,023	0,023	0,019	0,021	0,016	0,019
Nivell de felicitat	-0,012	-0,027	-0,018	-0,027	-0,019	-0,026	-0,020	-0,027	-0,021
Estar casat/ada	-0,043*	-0,067**	-0,083**	-0,070**	-0,084**	-0,064*	-0,078**	-0,068**	-0,079**
Índex classe – perfil budista	-	0,067**	0,042	-	-	-	-	-	-
Índex classe A	-	-	-	0,067*	0,038	-	-	-	-
Índex classe B	-	-	-	-	-	0,105**	0,068*	-	-
Índex classe C	-	-	-	-	-	-	-	0,106**	0,066*
Índex classe D	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Índex classe E	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Índex classe F	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Índex classe G	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Guany mensual individual	-	-	0,068*	-	0,068*	-	0,061	-	0,060
Ingressos familiars mensuals	-	-	0,061	-	0,060	-	0,048	-	0,044
Punt de tall	1,578	1,587	1,429	1,613	1,454	1,573	1,454	1,626	1,498
R ²	5,4 %	6 %	7,1 %	6 %	7 %	6,6 %	7,3 %	6,6 %	7,3 %

N = 2.370

* Variables significatives al nivell 0,01; ** Variables significatives al nivell 0,05

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades ISSP III Religión 2008.

Per examinar les hipòtesis 1 i 2, cal recórrer a les taules 6 i 6 bis. Les variables considerades són ideologia, el nivell educatiu i l'autopercepció de classe (hip. 1) i ingressos (hip. 2). Si bé es podrien tractar conjuntament, les quatre considerades com a indicadors de l'estatus socioeconòmic, s'ha volgut respectar la visió que ofereix la bibliografia. El perfil descrit a bastament té en compte només ideologia, classe i nivell d'estudis, i deixa fora la variable relacionada amb els ingressos.

TAULA 6 bis. Models de regressió múltiple amb «proximitat als valors budistes» com a variable dependent i constructe «perfil religiós» (coef. estandarditzats)

	M5a	M5b	M6a	M6b	M7a	M7b	M8a	M8b
Gènere (home)	-0,025	-0,048	-0,025	-0,048	-0,025	-0,048	-0,025	-0,048
Edat	-0,200**	-0,170**	-0,193**	-0,168**	-0,195**	-0,167**	-0,185**	-0,161**
Haver viscut en diferents països	0,023	0,023	0,022	0,023	0,023	0,023	0,023	0,023
Nivell de felicitat	-0,036	-0,023	-0,036	-0,023	-0,034	-0,022	-0,032	-0,021
Estar casat/ada	-0,066**	-0,082**	-0,066**	-0,084**	-0,068**	-0,084**	-0,069**	-0,085*
Índex classe – perfil budista	-	-	-	-	-	-	-	-
Índex classe A	-	-	-	-	-	-	-	-
Índex classe B	-	-	-	-	-	-	-	-
Índex classe C	-	-	-	-	-	-	-	-
Índex classe D	0,013	0,024	-	-	-	-	-	-
Índex classe E	-	-	-0,030	-0,002	-	-	-	-
Índex classe F	-	-	-	-	-0,022	-0,007	-	-
Índex classe G	-	-	-	-	-	-	-0,038	-0,021
Guany mensual individual	-	0,073*	-	0,071*	-	0,068*	-	0,070*
Ingressos familiars mensuals	-	0,070*	-	0,068*	-	0,071*	-	0,068*
Punt de tall	1,716	1,477	1,735	1,495	1,729	1,497	1,702	1,486
R ²	5,6 %	7 %	5,6 %	6,9 %	5,6 %	6,9 %	5,7 %	7 %

N = 2.370

* Variables significatives al nivell 0,01; ** Variables significatives al nivell 0,05

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades ISSP III Religion 2008.

D'acord amb la hipòtesi 1, val a dir que quant a les variables de control, en el moment que s'hi inclou l'indicador de classe (pas 2), en tots els casos es manté —amb variacions lleugeres en la intensitat— la importància de l'edat i perd significació el fet d'haver viscut en diferents països (factor globalitzador). En canvi, el fet d'estar casat influeix negativament en la proximitat estudiada: són les persones solteres o no aparellades les que hi estaran lleugerament més pròximes. Pot tenir a veure amb el fet que és una cosmovisió molt introspectiva, molt vinculada al treball personal i al creixement interior. Quant als indicadors de classe, són significatius quan combinen classe mitjana o alta amb nivell d'estudis elevat ([taula 6](#)). No obstant això, es poden observar tres patrons diferents: primer, en el cas de les classes mitjanes, quan s'introdueixen els ingressos mensuals individuals, passen a ser aquests els predictors, i fan perdre a l'estatus social la seva significació. Segon, en les combinacions de classes altes deixa de ser un factor important el nivell d'ingressos. Pot deure's o bé a una poca variabilitat en el nivell d'ingressos o bé que, passat un llindar d'ingressos determinat, continuen important el fet de considerar-se de classe alta i tenir un bon nivell d'estudis. Un tercer patró diferent és el que trobem en tots els casos de la [taula 6 bis](#), en què es combinen classe baixa amb tenir estudis primaris (models del 5a a 6b) i classe treballadora amb no tenir estudis (models del 7a a 8b). En aquests models l'indicador de classe resulta no significatiu i la diferència (tot i que molt reduïda) la marca el nivell d'ingressos. Així, doncs, la hipòtesi 2 queda confirmada per a tots els casos. La hipòtesi 1, en canvi, es confirma parcialment. D'entrada, l'eix ideològic és irrellevant, i el que té un pes més destacat és el posicionament de classe seguit del nivell educatiu.

Això fa pensar que els valors budistes a Espanya estan en procés d'expansió i que, fins al moment, poden arribar a les elits ben educades i, especialment, a les classes més elevades i de més poder adquisitiu. En el cas de les classes mitjanes, no és la classe o el nivell educatiu el que té més impacte, sinó el nivell d'ingressos. Aquest, en canvi, es veu anul·lat en el cas de les classes altes: encara que es controli pel nivell d'ingressos, l'indicador de classe (tot i que amb un pendent reduït a la meitat) continua sent significatiu. Cal afegir que malgrat que el nivell d'ingressos no deixa de ser un indicador d'estatus socioeconòmic associat a la classe social, la bibliografia no el té en compte i per això en aquest article s'analitza paral·lelament al constructe de classe social, entès com a autopoïntament, nivell d'estudis i ubicació en l'eix ideològic. En qualsevol cas, aquesta aproximació dóna una idea de quin pot ser el camp d'expansió en termes socioeconòmics del budisme a Espanya en els propers anys.

Passant ara a les hipòtesis relatives als perfils religiosos (hipòtesis 3, 4 i 5) cal adreçar-se a la [taula 7](#), en què es combinen dos tipus de models: d'una banda (models de l'1 al 3), s'utilitzen totes les variables per separat i, de l'altra, en els models 4 i 5 s'aplica, en canvi, el constructe «confiança i poder en l'Església». Pel que fa als resultats, cal destacar que l'edat continua mantenint el seu efecte (com més gran, més lluny dels valors budistes), i que el fet d'estar casat presenta diferències respecte de les taules anteriors: així com fins ara el matrimoni posicionava els individus més lluny dels valors escollits, aquesta forma d'unió perd l'efecte en els casos en què la confiança en l'Església és baixa (models 3 i especialment 4, en què s'utilitza la combinació de «no confiar en l'Església i creure que té massa poder»). La pràctica pública i la pràctica privada no tenen un efecte causal clar, de manera que la hipòtesi 3 (una freqüència més elevada de pregària o meditació implica més identificació amb els valors budistes) queda refutada, mentre que la hipòtesi 4 (un nivell de pràctica pública elevada comporta una aproximació inferior) es confirma en l'àmbit associatiu però no queda confirmada en l'àmbit causal. Finalment, resta la hipòtesi 5, en què s'ha plantejat que un grau elevat de secularització, en termes de confiança i poder percebut de l'Església, conduirà a una proximitat més gran als valors assenyalats. En el tractament de les variables per separat, s'ha trobat que el poder percebut no té un impacte destacat ni significatiu, mentre que el grau de confiança indica que altes quotes de confiança estan relacionades amb la llunyania respecte del budisme quant a valors. De fet, en el moment en què s'hi inclou la combinació «no confiar en l'Església i considerar que té massa poder», per aquest col·lectiu té més força la hipòtesi 5. Tot plegat apunta la relació entre el rebuig institucional de la religió i l'aproximació a cosmovisions menys jeràrquiques, en què el protagonisme és més de l'individu i no tant de l'estructura. Aquesta aproximació forma part de la idea que el descontentament amb la religió tradicional pot afavorir l'aproximació a d'altres explica-

cions de l'existència humana. Per tant, es confirma que per a alts nivells de secularització en termes de confiança en l'Església essencialment (o dit d'una altra manera, el rebuig de les institucions), condueixen a un reconeixement més gran dels valors budistes com a propis.

TAULA 7. Models de regressió múltiple amb «proximitat als valors budistes» com a variable dependent i constructe «perfil religiós» (coef. estandarditzats)

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Gènere (home)	-0,002	-0,003	0,0	0,004	0,078
Edat	-0,207**	-0,197**	-0,188**	-0,204**	-0,207**
Haver viscut a diferents països	0,041*	0,034	0,037	0,035	0,033
Nivell de felicitat	-0,012	-0,021	-0,025	-0,020	-0,018
Estar casat/ada	-0,043*	-0,069**	-0,070	-0,054	-0,052*
Assistència a misses	-	-0,43	-0,026	-0,028	-0,040
Freqüència de pregària	-	0,007	0,018	0,003	-0,004
Nivell de confiança en l'Església	-	-	0,071*	-	-
Considera que té massa poder	-	-	0,020	-	-
<i>Confiança i poder en l'Església</i>	-	-	-	-	-
No hi confia, té massa poder	-	-	-	0,043*	-
Hi confia, té massa poc poder	-	-	-	-	0,007
Punt de tall	1,578	1,704	1,450	1,602	1,660
R ²	5,4 %	5,9 %	6,3 %	6,2 %	6,1 %

* Variables significatives al nivell 0,01; ** Variables significatives al nivell 0,05

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades ISSP III Religion 2008.

4. Conclusions

El budisme és un objecte d'estudi molt recent en el camp de les ciències socials. Això implica que ni les mesures ni la teoria són prou sòlides per a poder entendre un procés d'entrada i adaptació encara vigent. Individualment, revisant la bibliografia, es troba un perfil concret de seguidors budistes que es troba especialment a Europa i, en major o menor mesura, als Estats Units: persones de mitjana edat, educades, de classe mitjana i progressistes. En vista de l'anàlisi presentada, és verídica que la classe i el nivell educatiu importen. No queda tan clara la funció de la posició ideològica, així que es desmenteix la idea de la característica triada: és important pertànyer a una classe benestant (especialment alta) i tenir un nivell educatiu elevat (estudis universitaris), en canvi no hi té una influència clara la ideologia (sigui conservadora o progressista).

És interessant el paper que tenen els ingressos, que marquen les diferències en pràcticament totes les capes de l'estructura social: l'excepció són els casos de classe alta. Per a les classes mitjanes, l'indicador de classe queda suprimit pels ingressos, mentre que en les classes baixes, el constructe d'estatus social no és determinant en cap moment. Així, doncs, per al cas espanyol, el perfil de persones pròximes als valors budistes, en termes de posició social, segueix un patró fins ara elitista, i

s'instal·la en els estrats més alts i de més poder adquisitiu de la societat. Val a dir, que són valors molt relacionats amb mentalitats postmaterialistes, així que en properes incursions resultaria altament interessant veure la correspondència d'ambdós tipus de valors. Són aquests perfils els que poden tenir accés a viatges al continent asiàtic o importació d'idees, llibres, cursos de sànscrit o tibetà i productes relativament exòtics. Malgrat que s'assisteix a una explosió del símbol budista a escala mercantil (Loy, 2004), no passa el mateix, o almenys no succeeix amb la mateixa velocitat, amb la instal·lació i adopció dels valors escollits.

S'ha procurat també fer ús de models relacionats amb el perfil religiós i la seva utilitat com a predictors de la proximitat als valors budistes, seguint el marc de les teories de la secularització i les noves formes religioses. El més destacable és la influència de la secularització (entesa com a manca de confiança en les institucions religioses): en els casos més clarament secularitzats, es pot confirmar una aproximació més gran als valors identificats com a budistes. En casos en què la confiança en l'Església i altres organismes religiosos és més forta, no es pot establir una relació causal clara. En termes de pràctica religiosa, sigui pública o privada, no s'ha obtingut ben bé el que s'esperava; en ambdós casos s'ha trobat que una freqüència elevada de pràctica està associada a un nivell de proximitat de tipus baix. S'esperava que la pràctica privada, com a signe de connexió individual amb el transcendent, pogués associar-se als valors budistes, però no ha sigut així. No obstant això, seria molt interessant aplicar el model a altres països cristians (no catòlics), per exemple, països del nord d'Europa on el protestantisme és majoritari, per poder veure l'impacte de la secularització i la freqüència de la pràctica individual i col·lectiva.

Així, doncs, i en termes genèrics, els valors budistes sembla que encaixen amb un perfil social refinat, per als quals no importa la ideologia ni el perfil religiós, però sí especialment la posició ocupada i el poder adquisitiu. El budisme a Espanya, a hores d'ara, molt possiblement estigui seguint una aproximació racional (més que no pas ritual), a través de textos i com a forma de coneixement. Això fa reviure els centres del debat sobre el caire religiós o filosòfic del budisme. Calen anàlisis més exhaustives i dades molt més acotades a la temàtica per a poder conèixer més a fons el fenomen budista en la societat espanyola. Però, *a priori*, es podria identificar una nova forma de distinció, acompanyada d'un capital espiritual complex, que retorna la divinitat i la raó última a l'individu. De fet, resultaria curiós destacar el paral·lelisme, però Buda, abans d'il·luminat, va ser el príncep Siddhārta. Aquí s'obre una nova àrea de recerca, que esdevé un camp nou per explorar amb deteniment.

A tall de reflexió sociològica, més enllà dels temes concrets aquí tractats, val la pena recordar els reptes metodològics que plantegen a la sociologia i les ciències socials les noves formes religioses. És a dir, a través de l'estudi del budisme es posen de manifest les limitacions d'una branca de coneixement que no es renova a la mateixa velocitat que les transformacions de la realitat social. Com a científics socials, haurem d'afinar, renovar i reinventar les eines i les formes d'aproximació, per tal de seguir entenent i analitzant els nous fenòmens socials que ens envolten.

5. Agraïments

Aquest article ha sigut possible gràcies al finançament rebut del Comissionat per a Universitats i Recerca del Departament d'Innovació, Universitats i Empresa (DIUE) de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu. Els resultats estan emmarcats en el projecte «La búsqueda de la felicidad» (CSO2010-21761).

Bibliografia

- BATCHELOR, Stephen (1994). *The awakening of the West: the encounter of Buddhism and Western Culture*. Londres: Aquarian, Harper Collins; Berkeley, Calif.: Parallax Press.
- BAUMANN, Martin (1997). «Culture contact and valuation: Early German Buddhists and the creation of a 'Buddhism in a Protestant shape'». *Numen*, vol. 44, núm. 3, p. 270-295.

- BECK, Ulrich; GIDDENS, Anthony; LASH, Scott (1997). *Modernización reflexiva: política, tradición y estética en el orden social moderno*. Madrid: Alianza.
- BERGER, Peter (2001). «Reflections on the sociology of religion today». *Sociology of Religion*, núm. 62, p. 443-454.
- CAMPBELL, Colin (1999). «The Easternisation of the West». A: WILSON, Bryan; CRESSWELL, Jamie (ed.). *New religious movements: Challenge and response*. Nova York: Routledge, p. 35-48.
- CASANOVA, José (1994). *Public religions in the modern world*. Chicago: University of Chicago Press.
- COLEMAN, James W. (1999). «The new Buddhism: Some empirical findings». A: WILLIAMS, Duncan R.; QUEEN, Christopher S. (ed.). *American Buddhism: Methods and findings in recent scholarship*. Regne Unit: Routledge, p. 91-99.
- (2002). *The new Buddhism: The Western transformation of an ancient tradition*. Nova York: Oxford University Press.
- DÍEZ DE VELASCO, Francisco (2009). «La visibilización del budismo en España». A: PINTOS, Margarita (ed.). *Budismo y cristianismo en diálogo*. Madrid: Dykinson, p. 154-259.
- ESTRUCH, Joan; GÓMEZ, Joan; GRIERA, Maria del Mar; IGLESIAS, Agustí (2007). *Las otras religiones: Minorías religiosas en Cataluña*. Barcelona: Icaria.
- FIELDS, Rick (1992). *How the swans came to the lake: A narrative history of Buddhism in America*. 3a ed. Londres: Shambala.
- FLERE, Sergej; KIRIBIS, Andrej (2009). «New Age, religiosity and traditionalism: A cross-cultural comparison». *Journal for the Scientific Study of Religion*, núm. 48(1), p. 161-184.
- GIORGI, Liana (1992). «Religious involvement in a secularized society: an empirical confirmation of Martin's general theory of secularization». *British Journal of Sociology*, núm. 43(4), p. 639-656.
- HAMILTON, Malcolm (2000). «An analysis of the Festival for Mind-Body Spirit». A: SUTCLIFFE, Stephen; BOWMAN, Marion (ed.). *Beyond New Age: Exploring alternative spirituality*. Edimburg: Edinburgh University Press, p. 188-200.
- HARVEY, Peter (1998). *El budismo*. Madrid: Akal.
- HEELAS, Paul (1996). *The New Age movement: The celebration of the self and the sacralization of modernity*. Oxford: Blackwell.
- HEELAS, Paul; WOODHEAD, Linda (2005). *Spiritual revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Oxford i Malden, Mass.: Blackwell.
- HÉRVIEU-LEGER, Danièle (2003). «Pour une sociologie des “modernités religieuses multiples”: une autre approche de la “religion invisible” des sociétés européennes». *Social Compass*, vol. 50(3), p. 287-295.
- HOUTMAN, Dick; AUPERS, Stef (2007). «The spiritual turn and decline of tradition: The spread of post-Christian spirituality in 14 Western countries, 1981-2000». *Journal for the Scientific Study of Religion*, núm. 46(3), p. 305-320.
- INGLEHART, Ronald (1997). *Modernization and postmodernization: cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton: Princeton University Press.
- KING, Richard (1999). *Orientalism and religion: Postcolonial theory, India and «The Mystic East»*. Londres: Nova York: Routledge.
- LENOIR, Frédéric (2000). *El Budismo en Occidente*. Barcelona: Seix Barral. (Manuales de la Cultura).
- LIU, Eric Y. (2009). «Beyond the West: Religiosity and the sense of mastery in modern Taiwan». *Journal for the Scientific Study of Religion*, núm. 48(4), p. 774-788.
- LÓPEZ, Donald S. (2002). *A modern Buddhist Bible: Essential readings from East and West*. Boston: Beacon Press.
- LOY, David (2004). *El gran despertar: Una teoria social budista*. Barcelona: Kairós.
- LYON, David (2002). *Jesus in Disneyland: Religion in postmodern times*. Oxford: Polity Press.
- MCMAHAN, David (2008). «A brief history of interdependence». *Pacific World Journal*, 3a sèrie, núm. 10, p. 131-176.
- MORREALE, Don (1988). *Buddhist America: Centers, retreats, practices*. Santa Fe: J. Muir Publications.
- NICOLET, Sarah; TRESCH, Anke (2008). «Changing religiosity, changing politics? The impact of traditional and post-traditional forms of religiosity on political attitudes: evidence from the Swiss case». Paper presentat a la MPSA Annual Conference, del 3 al 6 d'abril de 2008, Chicago, Ill.
- NORRIS, Pippa; INGLEHART, Ronald (1997). «Uneven secularization in the United States and Western Europe». A: BANCROFT, Thomas (ed.). *Democracy and the new religious pluralism*. Oxford Scholarship Online Monographs, p. 31-59.
- PHILIPS, Timothy; AARONS, Haydn (2007). «Looking “East”: An exploratory analysis of Western disenchantment». *International Sociology*, vol. 22, p. 325-341.

- POND, David (2003). *Western seeker, Eastern paths: Exploring Buddhism, Hinduism, Taoism and Tantra*. Woodbury, Minn.: Llewellyn.
- POSSAMAI, Adam (2000). «A profile of New Agers: Social and spiritual aspects». *Journal of Sociology*, núm. 36(3), p. 364-377.
- (2003). «Alternative spiritualities and the cultural logic of late capitalism». *Culture and Religion*, núm. 4(1), p. 31-45.
- PREBISH, Charles S.; BAUMANN, Martin (ed.) (2002). *Westward Dharma Buddhism beyond Asia*. Berkeley: University of California Press.
- PREBISH, Charles S.; KEOWN, Damien (2010). *Introducing Buddhism*. 2a ed. Nova York: Routledge.
- PREBISH, Charles S.; TANAKA, Kenneth (ed.) (1998). *The faces of Buddhism in America*. Berkeley i Los Angeles: University of California Press, p. 370.
- SEAGER, Richard H. (2000). *Buddhism in America*. Nova York: Columbia University Press.
- SHANNON, Wakoh (2010). «Two Buddhism, three Buddhism and racism». *Journal of Global Buddhism*, núm. 11, p. 1-25.
- SHAROT, Stephen (2001). *A comparative sociology of world religions*. Nova York: New York University Press.
- STARK, Rodney (2001). *One true God: Historical consequences of monotheism*. Princeton: Oxford: Princeton University Press.
- STARK, Rodney; FINKE, Roger (2000). *Acts of faith: Explaining the human side of religion*. Berkeley: University of California Press.
- TWEED, Thomas (2002). «Who is a Buddhist? Night-stand Buddhists and other creatures». A: PREBISH, Charles; BAUMANN, Martin (ed.). *Westward Dharma: Buddhism beyond Asia*. Los Angeles: California University Press.
- TORMOS, Raül; ARROYO, Liliana (2010). «Post-traditional religiosity in Europe. A multi-dimensional approach». Comunicació presentada al XVII World Congress, International Sociological Association, Göteborg, 11-17 de juliol de 2010.
- WEBB, Russell (1998). «Budismo en España e Iberoamérica». A: HARVEY, Peter. *El budismo*. Madrid: Cambridge University Press, p. 632-406.
- WILSON, Jeff (2008). «New perspectives on Buddhist modernism». *Pacific World Journal*, 3a sèrie, núm. 10, p. 97-100.
- WUTHNOW, Robert (2003). *All in sync: How music and art are revitalizing American religion*. Berkeley, Calif.: University of California Press.
- WUTHNOW, Robert; CADGE, Wendy (2004). «Buddhists and Buddhism in the United States: The scope of influence». *Journal for the Scientific Study of Religion*, núm. 43(3), p. 363-380.
- YANDELL, Keith; NETLAND, Harold (2009). *Buddhism: A Christian exploration and Appraisal*. Downers Grove: InterVarsity Press.